

УДК 81'42

ПЕРЦЕПТИВНЫЕ КОНЦЕПТЫ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ

К. Саматов

Рассматриваются вопросы политического языка/речи/дискурса/лексики, национальных и политических стереотипов и перцептивных концептов (цветовых, вкусовых, обонятельных, звуковых, тактильных, интер-, полимодальности) в политическом языке, переносных значений (метафорических, метонимических, символических) лексем, выражающих ахроматические (белый, серый, черный) и хроматические (красный, желтый, коричневый, голубой, синий, зеленый) цвета в рамках русского и кыргызского языков, и отмечается значение русского языка. Даются практические рекомендации по переводу на кыргызский язык политических терминов с компонентами цветообозначения.

Ключевые слова: политическая/институциональная лингвистика; перцептивные концепты; ахроматические и хроматические цвета; метафора; метонимия; символика; русский и кыргызский языки.

САЯСИЙ ТИЛДЕГИ ПЕРЦЕПТИВДҮҮ ТҮШҮНҮКТӨР

К. Саматов

Макалада саясий тилдеги саясий тил/кеп/дискурс/лексика, улуттук жана саясий стереотиптер жана перцептивдүү түшүнүктөр (түс, даам, жыт сезими, үн, татилдик интер-, полимодалдуулук) маселелери иликтенип, ахроматикалык (ак, боз, кара) жана хроматикалык (кызыл, сары, күрөң, көгүлтүр, көк, жашыл) түстөрдү туюнткан лексемалардын өтмө (метафоралык, метонимиялык, символикалык) маанилери орус жана кыргыз тилдеринин алкагында талдоого алынып, орус тилинин мааниси белгиленген. Өң-түс лексемалары катышкан саясий терминдерди кыргызчага которуу боюнча практикалык сунуштар берилет.

Түйүндүү сөздөр: саясий/институционалдык лингвистика; перцептивдүү түшүнүктөр; ахроматикалык жана хроматикалык түстөр; метафора; метонимия; символика; орус жана кыргыз тилдери.

PERCEPTIVE CONCEPTS IN POLITICAL LANGUAGE

K. Samatov

The article deals with the problems of political language / speech / discourse / vocabulary, national and political stereotypes and perceptual concepts (color, gustatory, olfactory, sound, tactile, inter-, polymodality) in political language are investigated, figurative meanings (metaphorical, metonymic, symbolic) lexemes expressing achromatic (white, gray, black) and chromatic (red, yellow, brown, blue, blue, green) colors within the Russian and Kyrgyz languages are analysed and the influence of the Russian language are noted. Practical recommendations are given for translating political terms with color meaning components into Kyrgyz language.

Keywords: political linguistics; institutional linguistics; perceptual concepts; achromatic and chromatic colors; metaphor; metonymy; symbolism; Russian, Kyrgyz languages.

Бул макаланы жазуунун төрт себеби бар: 1) саясий лингвистика; 2) андагы перцепциялык концепттер; 3) орус тилинин таасиринде өзөк ала баштаган кыргыз саясий тили; 4) жогорку факторлорго карата автордук позицияны билдирүү. Адегенде саясий лингвистика тууралуу учкай сөз. XX кылымда лингвисти-

ка менен саясат таануунун кесилишинде жаны илим салаасы – саясий лингвистика – кадыресе илим катары калыптанды. *Саясий лингвистиканын предмети* – саясий коммуникация, *негизги милдети* – тил, ойлом, коммуникация, саясий ишмердиктин жана коомдун саясий абалынын ортолорундагы көп кырдуу байланыштарды

иликтөө, ал эми анын негизги постулаты – саясий тексттерди дискурстук аспектте изилдөө. Саясий лингвистика саясий ишмердиктин оптималдуу стратегиялары менен тактикаларын иштеп чыгууга шарт түзөт. Саясий коммуникация маалымат берип гана тим болбойт, ал баарыдан мурда адресатка эмоциялык таасир берет, адам аң-сезиминдеги дүйнөнүн саясий картинасын өзгөртөт. Саясий лингвистикага заманбап тил илиминин мультидисциплиналуулук, антропоцентризм, экспансионизм, функционализм жана экспланатордуулук касиеттери мүнөздүү [1–4].

Лингвистикада “саясий дискурс”, “коомдук саясий кеп”, “агитациялык-саясий кеп”, “саясий дүйнөнүн тилдик картинасы”, “коомдук ойдун тили”, “саясий тил” сыяктуу терминдер жашап келет. Биз жогоркулардын акыркысын максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Саясий тил – бул өзгөчө улуттук тил эмес, ал болгону улуттук тилдин саясий чөйрөгө багытталган варианты. Саясий кеп – бул текст түзүү максатында тилди пайдалануу процесси (кеп ишмердиги). Саясий кеп жанрларына төмөнкүлөр кирет: митингдеги сөз, доклад, маек, дебат; программа, баракча, макала, лидерге кат; ритуал сөздөрү, указ, келишим, макулдашуу; гезиттик маалымат, атуулдардын саясатчыларга ММКлар аркылуу кайрылуусу; саясий карикатура ж. б. Саясий тилдин стили – бул улуттук тилди пайдалануунун белгилүү саясатчыга, партияга же уюмга таандык кептик өзгөчөлүктөрү. Стилдик өзгөчөлүктөр бу же тиги тилдик каражаттарга артыкчылык берүү менен байланышат. Саясий дискурс – кеп жанры, ал башка тексттердей эле пикир алышуу кырдаалында ишке ашат. Саясий текст – бул саясий ишмердик кылган инсан тарабынан жаралган туунду. Азыркы лингвистиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири – “дүйнөнүн тилдик картинасы” төмөнкү компоненттерден турат: саясий концепттер (түшүнүк, маданий-тарыхый, образдуу, дөөлөт, эмоциялык компоненттер); 2) менталдык чөйрөлөр (менталдык талаалар); 3) саясий дискурстагы стереотиптер; 4) саясий дискурстагы дөөлөттөр жана антидөөлөттөр (адамзат, адам; материалдык, социалдык, руханий, маданий, саясий дөөлөттөр).

“Стереотип” түшүнүгү адегенде массалык аң-сезимдин өзгөчөлүгүн туюнтса, азыр саясий лингвистикада да пайдалана баштады. Стереотип – туруктуулугу жана эмоциялык боёгу менен айырмаланган саясий феномен жөнүндөгү

схемалык жана стандарттуу түшүнүк. Улуттук стереотиптер “орто адам” үчүн улуттар аралык мамилелерди жеңилдетет, улуттук мүнөздү ачууга жардам берет. Стереотиптер гетеростереотип (башкалар жөнүндөгү түшүнүктөр) жана автостереотиптер (өзү жөнүндө түшүнүктөр) параметрлери боюнча да ажырымдалат. Позитивдүү автостереотиптер улуттун кадырын көтөрөт, ал эми терстери “душмандын образын” жаратат.

Кыргызстандагы саясий ой-пикирдеги стереотиптер өзгөчөлүккө ээ. СССР кулап, эгемендүүлүк алгандан кийин, кыргыз элинин саясий менталитетинде мурунку туруктуу саясий стереотиптердин көбү эскирип, айрымдары жанданып, жаңылары калыптана баштады: кол койдуну билсең болду, пешенеңе жазганды көрсөң, бийлерди/байларды/башкаруучуларды жек көрүү, чоңдугуңа чокоюм, атам бригадир болгон, мен аким болом, оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн, биздин уруунун/кандын/айылдын/куданын баласы/кызы, чоң болуп, эл бийлеш/байыш керек, саясаттын кереги жок, шайлоого катышпоо, кандидат баарын жасайм дейт, депутат болгон соң, баарын унутат, добушуңарды сатып алгам, силерди билбейм дешет, депутаттар – койлор, кайда айдасаң – ошол жакка кетишет, саясий актыларга уюшкан кылмыштуу топторду жалдоо, саясий өч алуу/куугунтук, биз кандай кордук көрсөк, ошондой кордук көрсөтөбүз, саясий партиянын лидери – саясий бизнестин анабашы, ажаан аялдарды/бейбаш спортсмендерди акчага сатып алып, саясий акцияларга тартуу, президенттин бийлигин узурпациялап алуу, президентти тегерегиндердин сатып кетиши, ким президент болсо, ошо президент болсун, мага баары бир ж. у. с. Жогорку концепттер – саясий төңкөрүштөрдүн жаралышына себеп болгон факторлордун негизгилеринин бири. Булар, албетте, элдин саясий аң-сезиминин тайкылыгын, клиптик ойломго ээ, билими жок/жарды жаштардын саясий амбицияларынын алаңгазарлыгын далилдейт.

Саясий лексика – жарандардын көбүнө түшүнүктүү жалпы колдонуудагы лексемалардын тематикалык биримдиги (карапайым, жаргондук, чет тил лексикасы жана кыскартылган тагаал сөздөр). Саясат таануу терминологиясы адатта адистерге гана белгилүү, ал саясат таануу адистерине багытталган илимий жана кесиптик тексттерде гана керектелет. Саясий лексика саясат таануу терминологиясынын эсебинен байып

турат. Кыскасы, саясий жагдайлар, саясатчылар саясий кепке жаңылык алып келип турушкандыктан, саясий лексика тил системасынын эң эле кыймылдуу катмарына айланат – лексемалар менен фразеологизмдердин жашоолору өзгөрөт, архаизмдер жаңырат, неологизмдер эскирет. Саясий коммуникацияда көркөм сөз каражаттары – стилистикалык фигуралар жана троптор кеңири пайдаланылат. Кыргызстанда эгемендүүлүк жылдарда жаралган жаңы саясий лексика абдан бай. Биз алардын айрымдарын гана мисалга тарталы: *тендербай*, *алтын тизме*, *“чала тигилген костюм”*, *“дүмбүл демократия”*, *көчө/уличная демократия(сы)*, *кузгун*, *чөө*, *эркекче сүйлөшүү*, *маяни/майне*, *саясий эксперимент*, *элдик толкундоо (переворот)*, *саткын*, *бажасейт*, *саясий бизнес*, *кара пиар*, *ишеним кат*, *борсеткачы*, *жасалма баатыр*, *улутчул*, *криминал*, *бандит*, *бардак*, *кнопкачы* ж. б.

Саясий метафора. Кыргызстанда заманбап социалдык-саясий кырдаал менен тыгыз байланышкан жана дүйнөнүн улуттук тилдик картинасынын, улуттук менталдуулуктун маанилүү бөлүгү – метафоралык моделдердин системасы жаралды. Метафоралык модель – бул адамдардын аң-сезиминде жашаган жана/же жаралып жаткан түшүнүк чөйрөлөрдүн ортолорундагы катыштын “X – бул Y; X – Y” формуласы аркылуу ишке ашуу схемасы. Мисалдар: *саясий ишмердик* – бул *согуш*, *шайлоо кампаниясы* – бул *саякат*, *саясий ресурстар* – бул *акча*. Адатта метафоралык моделдерди дүйнөнүн карапайым тилдик картинасынын фрагменттери – фреймдер, ал эми кийинкилерди типтүү слоттор кураштырат. Кыргыз саясий тилинде антропоморфтук, табиятморфтук, социоморфтук, артефакттык метафоралар системасы калыптанууда. ***Саясий метафоралар:*** *шайлоо* – мал базар/*саясий бизнес*, *X* – революциянын *бульдогу*, *бульдозери*, *Y* – *досекретарь*, *депутат* – элита/*кнопка баскыч*, *X* – *Ашанын каша командасы*, *X* – *коркок аферист*, *АКС* – *борсеткачы*, *Жогорку Кеңеш* – *нотариус*, *Y* – *Ак үйдүн Сүмбүлдөрү*. ***Саясий метонимиялар:*** *кнопкачы*, *борсетка*, *“чала тигилген костюм”*, *“дүмбүл демократия”*, *маяни/майне* ж. б. Жогоркудай көрүнүштөр кыргыз жериндеги саясий театр кубулган түркүн түстүү мозаика, сценарийи начар спектакль-шоу экендигин таамай тастыктап турат. Саясий кепте троптор (метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, эпитет) жана стилистикалык фигуралар (ана-

фора, эпифора, оксиморон, парцелляция ж. б.) жыш жолугат.

Жогорку схемаларда даана чагылдырылгандай, ар бир түшүнүк чөйрөсүнүн негизинде когнициялык процессте адамдын өзүн жана дүйнөнү концепттештирүүсү жатат. Когнициялык лингвистиканын түшүнүктөрүнө ылайык, метафорага сөздүн мааниси менен объективдүү түрдө жашаган категориялар эмес, адам аң-сезиминде калыптанган концепттер негизи болот. Ар бир концепт – домендин (менталдык мейкиндиктин) бөлүгү. Концепттер менен домендер адамдын дүйнө жөнүндөгү карапайым түшүнүктөрүн чагылдырат. Дискурстагы дүйнөнүн метафоралык картинасы – метафоралык талаалардын системасы. Бул системанын касиеттери көп жагынан лексика-семантикалык талаалардын системасынын касиеттерине окшош [1, 73–81-б.].

Кыргыз саясий тили көбүнчө орус саясий тилинен же ал аркылуу башка чет тилдерден көп азыктангандыктан (кыргыз саясий тили адатта расмий тилди – орус тилин нуска тутат), адегенде кепти О.Н. Григорьеванын [5] окуу куралынан баштап, аны нуска тутууну эп көрдүк. Илимпоз аталган эмгегинде орус тилинде адамдын беш сезимин чагылдырган лексиканын көркөм тексттерде жана заманбап ММКнын тилинде дүйнөнү метафоралык жактан андаштыруудагы функциясын иликтейт. Кийинки мезгилде экономикалык теорияга, практикага жана саясатка жогорку деңгээлде таасир эткен алдыңкы илимий багыт – *институционалдык лингвистика* – заманбап институционализмдеги дисциплина аралык изилдөөлөрдүн келечектүү тармактарынын бири – жаралды. Анын өнүгүшүнө “институция” жана “институт” категорияларын ажырымдоо зарылдыгы түрткү болду. Бул категорияларды ажырымдоо, институциянын мазмунун жана түрлөрүн изилдөө анын тилдеги типтүү номинациясын ачыкка чыгарууга алып келди. Биздин иликтөөбүз үчүн О.В. Иншаков менен Д.П. Фроловдун экономисттерге, филологдорго жана институционалдык теориянын проблемаларын иликтегендерге сунуш кылган монографиясы [6] жана айрыкча анын *“Краткий русско-английский и англо-русский словарь световых институциональных номинаций (более 200 слов и словосочетаний)”* аттуу тиркемеси [6, 199–235-б.] маанилүү орунда турат.

Институционалдык лингвистиканын өнүгүшүнүн түйүндүү багыттары төмөнкүлөр: 1) орус, славян жана англис тилдериндеги институционалдык номинациялардын табиятын жана өзгөчөлүгүн иликтөө; 2) институциялардын “трансплантациясынын” лингвистикалык чагылышын талдоо; 3) конкреттүү институциялардын жана институттардын тилдеринин функцияларын, структураларын жана эволюциясын изилдөө; 4) англис жана орус тилдериндеги институционалдык терминологияны унификациялоо жана адаптациялоо [6, 11-б.].

Эгемендүүлүк жылдары кыргыз адабий тилинин саясий коммуникацияны тейлеген бутагы – саясий тил жаралды. Саясий тилде перцепциялык концепттер (көрүм, угум, даам, жыт, тери сезими) саясий/институционалдык лингвистика жаатындагы терминдердин курамында кеңири учурайт. Демек, бул макаланын максаты – саясий тилдеги перцепциялык концепттерди (айрыкча өң-түс концепттерин) иликтөө. Адамзат тарыхында *бийлик* концепти өтө маанилүү орунда турарында шек жок. Ушул көп кылымдык чоң концепт менен адамдын сырткы дүйнөнү көрүм, угум, жыт, даам, тери сезимдери аркылуу кабылдоосунан жаралган перцепциялык метафоралардын ортосунда тыгыз байланыш жашап келет: *боз/серая экономика, кандын жыты/запах крови, демократиянын ачуу жемиштери/горькие плоды демократии, курч/шиш бурч/острый угол, катуу жаңжал/громкий скандал* ж. б.

Адатта адам алгач курчап турган айланачөйрөдөгү заттарды, кубулуштарды, окуяларды биринчи кезекте сезим органдары аркылуу кабылдайт (көрүшөт, угушат, даамдашат, жытташат, териси менен сезишет), башкача айтканда, сезим, кабылдоо жана элес процесстери ишке ашкан соң гана, алар жөнүндөгү түшүнүктөр – концепттер жаралат жана логикалык жактан аңдаштырып, категоризацияланат. Адам таанып-билүү процессинде абстракциялардын тилин өзүнө түшүнүктүү тилге – “материалдуу” тилге которот: бийликти эки көзү менен көрөт, тишинин бүйлөлөрү аркылуу даамдайт, эки кулагы менен угат, эки мурун таноосу аркылуу жыттайт, колу менен кармалайт. Мезгилдин өтүшү менен реалдуулуктун аңсезимдеги маанилүү элестери, образдары эталондук касиет алып, улуттук маданияттын кенчине айланат [7, 208–359-б.; 8–10].

Көрүм. *Түс сезүү.* Адам көрүмү аркылуу айланадан маалыматтын болжол менен 75 пайызын алары маалым. Түс таанууда түс феноменинин физикалык, психологиялык параметрлери [11; 12], түс магиясы [13], лингвистикада түс лексикасынын семантикасы, аны классификациялоонун ар кыл жолдору, жасалуу ыктары [14; 15–16] белгилүү даражада жеткилең иликтенген. Адатта кабылданган нерселердин түстөрү кыргыз тилинде жөнөкөй жана татаал конструкциялардын (компаративдик, семантикалык моделдер) жардамы менен вербалдашат жана өң-түс сөздөрү метафоралык жана метонимиялык (синекдохалык) маанилерге ээ. Бул жаатта ар бир этноско же жалпы улутка таандык даяр стереотиптер – асыл заттар, таштар, кымбат баалуу металлдар, мөмө-жемиштер ж. б. – үлгү заттар жардамга келет [9; 15; 16].

Угум – адамдын негизги перцепцияларынын бири. Физика менен психологияда дабыштын физикалык жана психикалык касиеттери ар тараптан иликтенип, адатта көп добуштар белгилүү бир эталондон азыктанары аныкталган. Угум жыйынтыктары *назик, мукам, ачуу, катуу* лексемалары аркылуу вербалдашат. Музыка менен техникадагы жасалма добуштар табигый добуштарга караганда көп болсо да, адамдар табигаттагы “жандуу” добуштарга (дайранын, токойдун шоокуму, булактын шылдыры, куштардын сайрашы, ж. б.) артыкчылык беришет. “Добуштун интенсивдүүлүгүн мүнөздөгөн *“жай – катуу”* оппозициясынын биринчи компоненти оң, ал эми кийинкиси – терс коннотацияга ыктайт.

Жыт сезими. Адатта *жыт* менен *даам* адам сезиминде жана психологиялык иликтөөлөрдө өтө тыгыз байланышкан феномендер катары каралат. Адам миңдеген жытты сезүүгө жөндөмдүү болсо да, алардын адам мээсиндеги орундары бүгүнкүгө чейин белгисиз бойдон калууда. Илимпоздор негизги жети жыт бар экендигин аныкташкан: *аромат* (камфора), *эфир, жыпар, амброзия* (мускус), *сарымсак, чирик* жана *күйүк*. Дүйнөнүн бейаң картинасында жытты сезүү “жыттуу – сасык – жытсыз” формуласы аркылуу да ишке ашат. Биринчи компонент жагымдуу, экинчиси – жагымсыз жыттарды туюнтат; ал эми үчүнчүсү – жытсыз сезимин билдирет. Жыл мезгилдери (жаз, жай, күз, кыш жыттанат), чөп чабык, оруу-жыноу маалы (чөп, беде, шалы ж. б. жыттанат), жаныбарлар (чочко,

кой, тоок, ит, мышык жыттанат ж. б.), табигый көрүнүштөр (балчык, чалчык, кык, саз, чирик, күйүк жыттанат ж. б.), мөмөлөр (алма, өрүк, бадам, писте, гилас, кайнаалы, алмурут жыттанат ж. б.), жер жемиштер (пияз, сабиз, соя, лоя ж. б.), гүлдөр (атыр гүл, мамыр, гүлкайыр, зараң, сирень, алма, өрүк, гилас, алмурут, кайнаалы жыттанат ж. б.), иш процесстери (кесүү, тилүү, таруу маалында: темир, карагай, терек жыттанат ж. б.) бул же тигил жыт денотаттары катары кызмат кылат. Жыт туюнтуучу лексемалар жыттардын ар кыл касиеттерин, эстетикалык дареметтерин да чагылдырат. Жыттардын катарын жасалма жыттар толуктоодо: *духи, одеколон, лосьон, шампун, самын жана бет//кол майлар* ж. б. *Кыргыз//кымыз//комуз жыттануу* сөз айкаштарын жакшылап карасак, биринчи компонент түз жана кыйыр, экинчиси – түз, ал эми үчүнчүсү – кыйыр маанини туюнтарын байкайбыз. Орус тилиндеги жыт концепти терең иликтенген [17].

Даам сезими. Адамдын беш сезиминин ичинен *даам сезүү* перифериялык перцепция катары саналат. Илимпоздор бул феномендин жаратылуу иликтенбегенин ага болгон кызыгуудан эмес, аталган касиеттин сырдуу табиятынан көрүшөт. Кыргыз тилинде даамды туюнткан жалкы лексемалар өтө аз: *ширин, кычкыл, ачуу, туздуу, кермек, нардан*, татаал конструкциялар деле көп эмес: *шыбак, жалбыз, кекире, пияз, калемпир* даамданат ж. б. Даамды туюнткан негизги сын атоочтор лексикографиялык эмгектерде “эталон” аркылуу аныкталат: *ширин* – “канттын даамына окшош”, *кычкыл* – “лимондун даамына окшош”, *кермек* – “кекире даамданат” ж. б. Даам сезими орус тилинде төмөнкүдөй конструкцияларда берилет: *этот вкус напоминает вкус яблока/груши/свинины/кофе/апельсина* ж. б. Мөмө, жер жемиштердин (малина, клубника, анар ж. б.) даамдары жана тамак-аш өнөр жайында жасалма азыктардын (крем, балмуздак, ликер, сагыз ж. б.) өнүгүшү айрыкча оозеки кептеги даам лексикасын байытууда. Орус тилиндеги жагдай төмөнкүдөй: “*Недостаточность лексических средств для обозначения вкусовых ощущений компенсируется: 1) использованием прилагательных вкуса во вторичной номинативной функции: сладкий – для обозначения общей вкусовой оценки, пресный – для обозначения неинтенсивного вкуса; 2) использованием прилагательных, обозначающих осязательные ощущения:*

острый, резкий, жгучий, нежный, мягкий и т. п.; 3) использованием “предметно-изобразительных” (по терминологии В.В. Виноградова) обозначений вкусовых ощущений, например, металлический вкус, вкус яблока, вкус дыни и т. д.” [8; 18].

Тери сезими – адамдын териси аркылуу ишке ашчу процесс. Тактилдик сезимдерди туюнткан лексемалар саналуу болсо да, адамдар үчүн аларды сезүү-туюу жана вербалдаштыруу маанилүү: *жылуу, ысык, суук, муздак, сыйда, одуракай, быдырлуу, былжыр(ак), килкилдек, жабышма* ж. б. Жогорку лексемалар белгилүү бир эталондордун негизинде жаралган эмес. Ал эми орус тилинде бир топ лексемалар эталонго ээ: *атласный, бархатный, шелковый, восковой, пергаментный, мочалистый* ж. б. Мындай сөздөр орус тилинин лексикографиялык эмгектеринде да иллюстрациясыз берилген.

Ар кыл перцепциялык модулдарды (түс, үн, жыт, даам, температура) туюнткан лексемалар саясий тилде кеңири учурайт: *серая/зеленая экономика, белая/серая/черная зарплата, запах/вкус крови/денег/капитала, горькие/кислые вкусы//запахи плодов демократии/парламентаризма, отдает коммунизмом* ж. б. Мындай лексикалык каражаттар белгилүү даражада оппозиция да түзө алышат: *суук – ысык; ачуу – таттуу; жарык – караңгы; жай – катуу (үн); катуу – тынч* (согуш, жаңжал) ж. б.

Азыр Кыргызстандын саясий турмушунда түс, даам, үн, жыт перцепцияларын туюнткан лексемалар “революция”, “криминал”, “бийлик”, “акча”, “саясат” өңдүү семантикалык таллаалардагы сөздөр менен туруктуу айкашууда: *сасык саясат/бийлик, жашыл/кызыл акча* ж. б. Орус тилинде *красный, белый, зеленый, розовый, желтый* лексемалары менен байланышкан саясий мифтер жаңы коннотация алган: *красный Геннадий Зюганов, розовый Евгений Примаков, розовый цвет с зелеными прожилками эколог*. Сезим кабыл алууларын туюнткан лексика көркөм чыгармада “кооздук – көрксүздүк” өңдүү эстетикалык параметрдин алкагында өзгөчө милдет аткарат. Сезимдер бир катар илим тармактарында (биология, медицина, нейрофизиология, химия, физика, психология, сексология, лингвистика ж. б.) изилденип келет. Заманбап ММКлардын тили башка термин системаларынын (музыка, парфюмерия, медицина,

невропатология, кулинария, метеорология ж. б.) эсебинен байытууда.

Ар кыл модалдуулуктагы сезимдердин туюнтулушунун башатында көбүнчө түстүк, жарыктык, даамдык, тактилдик, жыттык жана дабыштык эталондор турушат. Бир эталон аркылуу ар кыл сезимдер аныкталган учурлар да кездешет: *лимонный цвет/вкус/запах* [кабылдоо психологиясы боюнча караңыз: 19; 20; 21; 22; 23]. Сезимдердин ар кыл модалдуулугунун өз ара катнашынын эки түрү бар: 1) синестезия (интермодалдуулук); 2) полимодалдуулук. Биринчи учурда ар кыл сезим органдары тарабынан келген сигналдар аралашат, башкача айтканда, адам дабышты угат, көрөт, затты териси менен сезет, даамдайт: *назик жарык – мягкий свет, жагымсыз үн – резкий звук, хрусталь үн – хрустальный голос*. Экинчисинде бир эле атрибут объективдүү түрдө бир нече сезимге тиешелүү: көрүм + тери сезими (*бодуракай – шероховатый, түктүү – ворсистый*), даам + жыт (*жыттуу – пряный, өткүр, нардан – пикантный*) [9, 94-б.; 5; 23–24]. Перцепциялык концепттердин социомаданий аспекти да абдан чоң бутак-шактуу системаны түзөт. Алардын ичинде *өң-түс* лексемалары биринчи орунда. Биз төмөндө ахроматикалык (ак, боз, кара) жана хроматикалык (кызыл, сары, күрөң, көгүлтүр, көк, жашыл) түстөрдүн символикалык маанилерине кыскача экскурс жасайбыз.

Ак түс дүйнө элдеринин маданияттарында “жарык, жыргал, тынчтык, магиялык күч, социалдык абалдын белгиси, кудай/духтар менен баарлашуунун, салттардын тили, белгилер, жышаандар, үмүт, жакшылык, тазалык (физикалык, моралдык), сүйүү, өлүм, траур, ыйык, кооз, сулуу, тунук, жалтырак” семаларынын жаралышына уюткулук милдет аткарат [24].

Ак түстүн символикасы орус тилинин идиоматикасында антитеза курайт: “оң” *белый голубь, белая зависть, белая магия, белая техника* (европалык жыйнак) – “терс” *белая смерть* (банги зат, туз, кант) ж. б. Жеке кабылдоого же контекстке жараша карама-каршы коннотациялар биригип калган учурлар да жок эмес: *белый флаг* (багынууга даяр), *белая ворона* (өзгөчө адам), *белый человек* “элита”, *белая гвардия, белый офицер* (душмандын образы романтикалык образга айланган). *Белый* лексемасынын “таза, ак ниет” семалары төмөнкү жаңы айкаштарда реализацияланат: *белая пресса, белые СМИ,*

белая бухгалтерия, белый пиар, белые телефоны. Белый дом (АКШнын Президентинин резиденциясы, Россия өкмөтүнүн имараты) сөз айкашы – метонимия. Саясий кепте жогорку феномен терс маани алган учурлар да бар: “*Белый дом станет Черным*”, – *заявил муфтий Иерусалима за три недели до нападения террористов 11 сентября*” [5, с. 35]. Кыргыз саясий аңызында *ак, көк, боз үйлөр* бар: *Ак үйдө акем бар, Көк үйдө көкөм бар, боз үйдө бозоюм бар, акем Ак Россияга кетти, көкөм Көкчө-Тоого кетти, бозоюм Бозбу тоосуна кетти* (2010-жылы К. Бакиев бийликтен кулагандагы тамаша ыр). Түс лексикасы аркылуу куралган саясий терминдер маанилик жактан эки түрдүү катышта болушат: 1) оппозиция: *белый – черный рыцарь; белые – черные товары*; градуалдык: *белая, серая, черная зарплата; белое, черное, серое рейдерство; белые, желтые, синие листки; белые, голубые, зеленые, серые, бордовые фишки; белый, серый, черный рынок; белый, черный, серый пиар. Көрө албастык* (зависть) – социалдык-психологиялык конструкт-концепт алты түскө ээ: ак, кара, кызыл, гүлгүн, сары, көгүш.

Кара түс “өлүм, чирүү, түн, кайгы-мун, кара магия, сыйкыр, демон, текеберлик, көрө албастык, каар, өч алуу, кудай/дух менен катнашуунун, салттардын тили, аза күтүү, анархисттердин, каракчылардын, неофашисттердин белгилери, жаштык, сулуулук, тынчтык” семаларынын жаралышынын негизинде жатат [24]. Кара түстүн метафоралык маанилери орус жана англис тилдеринде дал келет: *черная душа, черная весть, черный день, черный глаз, черный враг*. Азыркы орус тилинде *черный* сөзү пәс моралдык касиеттер же терс эмоциялар менен тыгыз байланышта: *черный человек, черные мысли, черное дело, черная зависть, черная магия. Черный* лексемасынын маанилери: “нейтралдуу” – *черные фигуры* (шахмат), *черное золото* (нефть же көмүр); “кооз” – *черный костюм*; “бийлик, күч” (СССРдин мамлекеттик символикасында); “урмат-сый” – *черный “ЗИЛ”, черная “Волга”*; учурда – “шылдың, коркунуч; элиталык, престиждүү”; “негативдүү”: *черная реклама, черный пиар*; “жашырын, билине элек, шифрленген”: *черный ящик. Черная лошадка* сөз айкашына *темная лошадка* жана *серая лошадка* синоним боло алат. 2000-жылы В. Путиндин кандидатурасы РФтин Президенттигине көрсөтүлгөндө өткөн дискуссияда, ага *темная*

лошадка, темный ящик; Черный квадрат Малевича; белгисиз предмет; кутудагы киши деген аныктама берилген. Темная лошадка российской политики – саясатка же шаарга тийиштүү заманбап перифраза. Серая лошадка – жаңы метафора. Черная дыра 1) “көптү жуткан бир нерсе”: Приватизация “по Чубайсу”, или Черная дыра российской экономики; черная дыра для бюджета, Чечня – черная дыра российской политики; 2) “чала белгилүү, президенттин кадырын кетирген нерсе”. ММКлар белое пятно на карте: светлое пятно сыяктуу сөз айкаштарына эксперимент жасоодо. Кыргыз тилинде кара лексемасы жума, шаршемби, экономика, рейдерлик, жумушчу, пиар(чы), тизме, туу/байрак сөздөрү менен айкашып, ар түрдүү маанилерди туюнтат.

Боз тус “кедейлик, сагыныч, кайгы-муң, сасык туман, кооздук, сымбаттуулук, изгилик” семаларын түптөгө уютку болгон [24]. Орус тилинде серый сөзү төмөнкү семаларын билдирет: “кадыресе, күнүмдүк”: серые будни; “орто, башкалардан айырмаланбаган”: серые личности, серый цвет – цвет большинства российских политиков”; “жашыруун, сырдуу”: серый кардинал, серая лошадка, серый телеканал, серая реклама, серая информация, серая пропаганда; “терс баалоо”: серый пиар, серые СМИ. Серый жана желтый лексемалары күтүүсүздөн синоним да болуп калат: “Печатные СМИ, которые западные журналисты некогда называли “серыми”, русские теперь называют “желтыми”. Серые деньги, серый сектор экономики, серый рынок, серые производители, серые технологии сөз айкаштары теневой, скрытый, неофициальный сөздөрүнө синоним катары кызмат кылат. АКШда 2001-жылдын 11-сентябриндеги теракттан кийин америкалык прессада орус ММКларынан кабыл алынган серая война “фронтсуз жана эрежесиз конфликт” сөз айкашы жаралды [5].

Орус тилиндеги ММКларда кеңири жолуккан төмөнкү терминдерди которуу зарыл: седой фунт, серая волна, серая зона, серая литература, серая почта, серая/теневая/черная экономика, серая/белая/черная зарплата, серое/черное/белое рейдерство, серые/коричневые воротнички, серые схемы, серые товары, серые/зеленые/белые/фишки, серый кардинал, серый/седой рынок, серый/белый/черный рыцарь, серый список ж. б.

Орус тилинде серый лексемасынын “посредственный, ничем не замечательный” семасынын негизинде “плохо видный, скрытый, утаенный” семасы өзөктөнгөнүнө шек жок. Жогорку эки сема көптөгөн саясий терминдердин жаралышына шарт түзүүдө. Кыргыз тилиндеги боз сөзүнүн андай семалары жок болгондуктан, серые будни, серые личности, серая экономика, серый кардинал сыяктуу терминдер ар кыл которулууда. Бирок кыргыз тилиндеги боз улан, боз баш бала сөз айкаштарындагы биринчи компонентке “али акыл-эси толук жетиле элек” семасы таандык экендиги, бул, биринчиден, экинчиден, ушул эле лексеманын түрк тилинин диалектинде “необразованный, неразвитый, простой человек” [25, 172-б.] схемасынын жолугушу жогорку контексттердеги серый сөзүн боз лексемасын аркылуу которууга жол ачат: боз экономика/схема/кардинал/базар ж. у. с.

Кызыл тус “оор турмуш, күрөш, согуш, конфликт, трагедия, драма, каар, кумар, ашыктык магиясы, тукум улоочулукту камсыздоо, каардуу духтардан, демондордон, көз тийүүдөн, оорудан сактоо, кооздук, хандардын, сыйкырчылардын, баш кесерлердин, императорлордун, революционерлердин белгиси, майрам, үйлөнүү үлпөтүнүн, сөөк коюунун, жүрүштүн тили, коркунуч, күнөө, ачкөздүк сигналдары” маанилерин туюнтат [24].

Красный сөзү ар кыл маанидеги кең фразеологияга ээ: красный свет – “тыюу”; Красная книга – “сейрек”; Красный Крест – “дарылоочу”; красная цена – “жогорку баа”; красная нить – “негизги”; красный день календаря – “майрам”; красный флаг, красный галстук, праздник Октябрьской революции 7 ноября – “советтик доордун элеси”; красный директор, красный съезд, красный губернатор, красный регион, красная фракция, красный банк, красные СМИ, красные банки, красные – “жактырбоо”; красная полоса, красная зона, красный пояс – “коркунучтуу”. Жогорку тилдик каражаттардын көбү кыргыз тилине калька жолу менен которулууда.

Күрөң жана боз түстөрдүн окшош жактары бар. Күрөң түс табиятта кеңири жолукса да, байыркы замандарда ага терс маани беришкен, кулдар, люмпен-пролетарлар күрөң кийим кийишкен. Кийин бул түс “чирик, кайгы, үмүтсүздүк, соолуу, өлүмдү сезүү, чарчоо” семаларын туюнта баштаган [24]. Орус тилинде коричневый лексемасы өтмө маанисинде “фашисттик

идеологияга таандык” дегенди билдирет: *коричневая чума, коричневое будущее, коричневое клеймо, коричневая диктатура, коричневые издания, коричневая пресса, коричневая опасность, коричневый патриотизм. Красно-коричневые* сөз айкашы саясий тилде “улуттук-коммунисттик багыттагы уюмдардын жана кыймылдардын жыйындысы; ушул уюмдардын жана кыймылдардын өкүлдөрү” семасын вербалдаштырат. Кыргыз тилинде жогоркудай фразеологизмдер маанисине жараша которулууда.

Сары түс да байыркы заманда эле социалдашып, элдердин маданияттарында көп спектрлүү семаларды чагылдыра баштаган: “көнүл ачуу, кубаныч, майрам, кооздук, өлбөстүк, үй-бүлөлүк бакыт, хандын, дин кызматкеринин кийими, бийлик, атак-даңк, салт-санаа белгиси, күнөө, чыккынчылык, акылсыздык, чирүү, үмүтсүздүк, оору” [24]. *Желтый* лексемасы өтмө мааниде чуулгандуу репортаждарды, такталбаган, сенсациялык факттарга негизделген уятсыз прессаны түшүндүрөт: *желтая пресса, желтое телевидение, желтый журналист, желтая сенсация, желтый дом СМИ, желтые СМИ. Желтая/зеленая/синяя корзина* терминдери америкалык каржы терминологиясынан кабыл алынган жана алар каржы колдоосунун белгилүү бир түрүн билдирет. *Желтая книга, желтая майка лидера, желтая пресса, желтая революция, желтая сборка, желтое обязательство, желтая/зеленая/голубая корзины меры, желтые/белые листки, желтые товары, желтый рыцарь, желтые страницы, желтый дом* сыяктуу терминдерди которууда түс сөздөрүн пайдалануу оң.

Голубой лексемасы төмөнкү семаларды туюнтат: “идеалдашкан, болмуштан алыс”: *голубая мечта, голубая роль, голубой текст, голубая характеристика*; “гомосексуализмге тиешелүү”; “сууга тийиштүү”: *голубая дорога (трасса, магистраль)* – дайра, *голубой патруль* – көлмөлөрдү коруу, *голубая нива* – балык багылуучу көлмөлөр; “баалуу кагаз”: *голубые фишки*.

Голубая (джинсовая) революция, голубая/синяя книга, голубой гигант, голубая/зеленая/желтая корзины меры, голубой крест, голубой лист, голубой/синий проект, голубой щит, голубые береты, голубые воротнички, голубые каски, голубые листки, голубые фишки, голубая/синяя карта, голубая фишка, голубой флаг, законы

голубого неба сыяктуу сөз айкаштарын которууда түс лексикасы жардамга келет.

Синий лексемасы да өзүнө тиешелүү фразеологияга ээ: *голубые экраны, синие ящики* “почта жашыгы”; *синие регионы* – “массалык маалыматтары үчүн ыңгайлуу шарты бар же мүмкүнчүлүгү жок аймактар”, *синяя птица* – “эркиндик, бакыт, азаттык”, *синее пламя* – “билим берүү, саламаттык сактоо жана экономика россиялык прессанын беттеринде көк жалын болуп күйөт”, *синие страницы* – “Россиянын улуттук маалыматчыл-энциклопедиялык жылнаамеси”, *көк крест* “соопчулук уюмдары”. Орус ММКларында жыш учураган сөз айкаштары: *синепуговичники, синие воротнички, синие//желтые//белые листки, синие товары, синие, синий//голубой проект, синий чулок, синяя книга, синяя революция*.

Жашыл өсүмдүктөрдүн түсү (өнүгүү, жазгы амалга кирүү, үмүт, жаштык), сакралдык символдор (жаз, түшүм), адам тили (назиктик, буржуазия), магиялык таасир (изумруд – өмүр, жаштык, тазалык), терс символдор (чирүү, демонизм, жийиркенүү, каар, сагыныч, наадандык, өлүм) [24]. *Жашыл түс* саясий мааниде альтернативалык кыймылдарды билдирет: 1) ашкере технизациядан баш тартуу; 2) табигый турмуш образына кайтуу. *Жашылдардын* кыймылы (Гринпис) XX кылымдын 70-жылдары жаралган жана анын авторлору адамзатты келечектеги экологиялык катастрофа менен коркутушкан. “Жашылдар” көп өлкөлөрдө өтө таасирлүү уюмдарды түзүшүп, алар парламенттерге жана өкмөттөргө таасир этип келет. *Зеленая магия* – өзүнө ботаникалык илимдерди, түшүмдүүлүктү камтыйт; *зеленый шум* – жаздын жаратылышты ойготушу. Жогорку көрүнүш 90-жылдары күч алган: *зеленый профессионал, зеленый проектировщик, зеленый оператор, зеленая общественность, зеленый имидж, зеленая политика, Зеленый Крест, вечнозеленые представители. Зеленая тоска* – “өткүр сагыныч”; *зеленое сукно политики* – “саясий ишмердиктин талаасы”. *Жашыл түс* – исламда пайгамбардын түсү. Жакын арада эле жаңы түшүнүктөр жаралды: *зеленая чума, эпоха зеленой чумы, зеленая чума исламского экстремизма*.

ММКнын тилинде *дать зеленый свет* жана *дать зеленую улицу* “тоскоолдуксуз өткөрүү”, *зеленый коридор* “декларациясыз бажыканадан өткөрүү”, *зеленая карта* “Америкада жашоого

уруксат”; *зеленая карта* “чет өлкөдө автотранспорт ээсине кырсыйк үчүн камсыздоо”; *зеленые береты* “аскер-десант күчтөрү” өңдүү сөз айкаштарында түс лексемалары маанилүү орунда турат. *Зеленая армия, зеленая валюта, зеленая/синяя карта, зеленый флаг, зеленая книга, зеленая миля, зеленая революция, зеленая ярмарка, зеленое поле, зеленая/желтая/голубая корзины меры, зеленые акции, зеленые береты, зеленые воротнички, зеленые доклады, зеленые обложки, зеленые товары, зеленые/голубые/белые/серые/ бордовые фишки, зеленые потребители, зеленый аудит, зеленый налог, зеленый учет, зеленый шантаж, зеленый банк, зеленый компьютер, зеленый курс, зеленый маркетинг* сыяктуу экологиялык терминдерди которууда түс сөздөрүн калыкка жолу аркылуу кыргызчалоо зарыл.

КРдин Жогорку Кеңеши кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын жашыл экономика концепциясы. “Кыргызстан – жашыл экономика өлкөсү” (28. 06. 2018) агтуу документте төмөнкү терминдер жолугат: *жашыл экономика/багыттар/сектор/шаар/транспорт/энергетика/айыл чарба/өнөр жай/инвестиция, калдыктарды жашыл кайра иштетүү, жашыл мамсатып алуу, жашыл ой жүгүртүү, жашыл тарбиялоо, жашыл билим берүү, жашыл PR.*

Кыргыз элинин совет бийлигин (1917–1991), “кайра куруу” процессин (1985–1991), СССРдин кулашын (1991), андан кийинки саясий төңкөрүштөрдү (2005, 2010, 2020) башынан өткөрүшү, улуттар аралык уруш, коррупцияга каршы күрөш жана чапчаң өрүш алган интернет-дискурс саясий тилге бир топ көп катмарлуу толкундарды алып келип, элдин улуттук саясий дүйнөсүнүн картинасындагы концепттерди да тез-тез өзгөртүүдө.

Жыйынтыктап айтканда, адам перцепцияларын (көрүм, угум, даам, жыт, тери сезими) вербалдаштырган лексемалардын метафоралык, метонимиялык жана символикалык семаларынын өзөктөнүшүнө сезим кабылдоолору түрткү берет. Жаңы илим тармактарында – саясий жана институционалдык лингвистикада – адамдын түс перцепциясын туюнткан лексемалардын жардамы аркылуу жаралган терминдерди кыргызчалоодо системаны сактоо максатында аларды түс сөздөрү аркылуу которуу талапка ылайыктуу жана англис, орус, кыргыз тилдерин тийиштүү деңгелде билүү зарыл.

Адабияттар

1. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: монография / А.П. Чудинов. Екатеринбург, 2003. 248 с.
2. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие / А.П. Чудинов. М.: Наука, 2006. 254 с.
3. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса / Е.И. Шейгал. М.: Гнозис, 2004. 326 с.
4. Будаев Э.В. Современная политическая лингвистика / Э.В. Будаев. Екатеринбург, 2011. 252 с.
5. Григорьева О.Н. Цвет и запах власти. Лексика чувственного восприятия в публицистическом и художественном текстах / О.Н. Григорьева. М.: Наука, 2004. 248 с.
6. Иншаков О.В., Фролов Д.П. Лингвистика институциональной экономики: монография / О.В. Иншаков, Д.П. Фролов. Волгоград, 2010. 280 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С.Л. Рубинштейн. М., 1989.
8. Лечицкая Ж.В. Прилагательные вкуса в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1985. 24 с.
9. Рузин И.Г. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И.Г. Рузин // Вопросы языкознания. 1994.
10. Шнякина Н.Ю. Перцептивные концепты в немецкой языковой картине мира и их метафорический потенциал: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Омск, 2005. 24 с.
11. Миннарт М. Свет и цвет в природе / М. Миннарт. М.: Наука, 1969. 360 с.
12. Миронова Л.Н. Цветоведение / Л.Н. Миронова. Минск: Высшая школа, 1984. 286 с.
13. Айсмен Литрис. Дао цвета / Айсмен Литрис. М.: Эксмо, 2010. 176 с.
14. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа / Р.М. Фрумкина. М., 1984. 176 с.
15. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү: монография / К. Саматов. Бишкек: Бийиктик, 2003. 280-б.
16. Саматов К. Цветобозначающая лексика в кыргызском языке (лексико-семантический аспект): монография / К. Саматов. Бишкек: Улуу тоолор, 2017. 168 с.

17. Колупаева А.А. Концепт “запах” и способы его репрезентации в русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тамбов, 2009. 24 с.
18. Матвеева Т.М. Перцептивная категория вкуса и лингвистические средства ее реализации: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Челябинск, 2005. 24 с.
19. Носуленко В.Н. Психофизика восприятия естественной среды: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2004. 46 с.
20. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной лингвистики / У. Найссер. М.: Прогресс, 1981. 231 с.
21. Барabanщиков В.А. Общая психология: Психология восприятия / В.А. Барabanщиков. М.: Юрайт, 2019. 185 с.
22. Морева Г.И. Общая психология. Познавательные процессы / Г.И. Морева. Тюмень, 2007. 556 с.
23. Кабанова Е.В. Концептуализация температуры в немецкой языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Барнаул, 2011. 24 с.
24. Миронова Л.Н., Иванов Д.Г. Символика цвета. 2004–2008. URL: <http://mironovacolor.org/theory/humans and color/> (дата обращения: 13.11.2020).
25. Севортыан Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б” / Э.В. Севортыан / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1978. 349 с.